

УДК 347.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.19>

ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЄЗДАТНІСТЬ ЯК УМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПОЗОВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Ватрас В.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
професор кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID ID: 0000-0002-6822-7442
e-mail: vatrasv@gmail.com*

Нечипорук Л.Д.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
e-mail: lyubov.nechiporuk@uzhnu.edu.ua*

Ватрас В.А., Нечипорук Л.Д. Цивільна процесуальна дієздатність як умова реалізації права на позов у цивільному процесі.

У статті проводиться дослідження умови реалізації права на позов у цивільному процесі – наявність цивільної процесуальної дієздатності в позивача. Зазначається, що позивач може особисто реалізувати право на позов або за допомогою судових представників. Проте, в будь-якому разі він повинен володіти цивільною процесуальною дієздатністю, оскільки, якщо від його імені буде діяти адвокат, останній має бути уповноважений на ведення цивільної справи в інтересах позивача. Уповноваження передбачає наявність у довірителя дієздатності.

Стверджується, що цивільна процесуальна дієздатність позивача разом із його цивільною процесуальною правоздатністю утворюють цивільну процесуальну правосуб'єктність сторони позивача. Цивільна процесуальна правосуб'єктність позивача виступає однією із передумов його вступу в цивільні процесуальні правовідносини.

Звертається увага, що спосіб перевірки цивільної процесуальної дієздатності позивача залежить від його особи: фізична чи юридична.

Якщо позивач виступає юридичною особою, його цивільна процесуальна дієздатність виникає одночасно із цивільною процесуальною правоздатністю, тобто, у момент створення юридичної особи. Відзначається роль суду в перевірці цивільної процесуальної дієздатності позивача-юридичної особи за ідентифікаційним кодом ЄДРПОУ.

Якщо позивачем виступає фізична особа виникнення в неї цивільної процесуальної дієздат-

ності регламентується загальним та спеціальними правилами. В подальшому на матеріалах цивільного процесуального та матеріального законодавства аналізуються дані правила. Відзначається, що спеціальні правила появи у позивача-фізичної особи цивільної процесуальної дієздатності пов'язано з її набуттям та можливістю її здійснення.

Відзначається наявність прогалин у законодавстві в регламентуванні набуття цивільної процесуальної дієздатності у позивача-фізичної особи та неузгодженості даного питання в актах цивільного процесуального та матеріального законодавства.

Ключові слова: цивільне судочинство; право на позов; цивільна процесуальна дієздатність; позовна заява; фізична особа; надання дієздатності.

Vatras V.A. Nechiporuk L.D. Civil procedural capacity as a condition for exercising the right to sue in civil proceedings.

The article examines the conditions for exercising the right to sue in civil proceedings, - the presence of civil procedural capacity in the plaintiff. It is noted that the plaintiff can personally exercise the right to sue or with the help of court representatives. However, in any case, he must have civil procedural capacity, since, if a lawyer will act on his behalf, the latter must be authorized to conduct a civil case in the interests of the plaintiff. The authorization assumes that the principal has legal capacity.

It is claimed that the plaintiff's civil procedural legal capacity together with his civil procedural legal

capacity form the civil procedural legal personality of the plaintiff. Civil procedural legal personality of the plaintiff is one of the prerequisites for his entry into civil procedural legal relations.

It should be noted that the method of verifying the civil procedural capacity of the plaintiff depends on his identity: physical or legal.

If the plaintiff acts as a legal entity, his civil procedural legal capacity arises simultaneously with civil procedural legal capacity, that is, at the time of creation of the legal entity. The role of the court in verifying the civil procedural capacity of the plaintiff-legal entity according to the identification code of the EDRPOU is noted.

If the plaintiff is a natural person, the occurrence of civil procedural legal capacity in him is regulated by general and special rules. In the future, these rules are analyzed based on the materials of civil procedural and substantive legislation. It is noted that the special rules for the emergence of civil procedural legal capacity in the plaintiff-individual are related to its acquisition and the possibility of its implementation.

It is noted that there are gaps in the legislation in regulating the acquisition of civil procedural legal capacity by the plaintiff-individual and the inconsistency of this issue in the acts of civil procedural and material legislation.

Key words: civil justice; the right to sue; civil procedural capacity; statement of claim; individual; granting legal capacity.

Постановка проблеми. Право на позов у цивільному процесі розуміється в матеріальному та процесуальному значенні. У матеріальному значенні право на позов означає право на примусове здійснення порушеного суб'єктивного матеріального права, а в процесуальному значенні право на позов розглядається як право на пред'явлення позову [1, с. 9-10]. Право на позов у процесуальному значенні з точки зору міжнародних документів розглядається як право на доступ до суду.

У теорії цивільного процесу розрізняють передумови права на позов у процесуальному значенні та умови його реалізації. Передумови права на позов у процесуальному значенні – це сукупність юридичних фактів, які вказують на наявність даного права в особи. Його існування не передбачається, а перевіряється судом першої інстанції, коли позивач звертається до суду з позовною заявою. Зокрема, суд повинен пересвідчитися, що заявлена вимога входить до сфери цивільної юрисдикції, чи не було винесено судового рішення за тотожним позовом і т.д. Умови реалізації права на позов у процесуальному значенні вказують на дотримання позивачем встановленого порядку звертання до суду. Наприклад, написання позовної заяви встанов-

леної форми та змісту відповідно вимог закону, її подання до суду першої інстанції з дотриманням правил підсудності тощо. Однією з умов реалізації права на позов у процесуальному значенні є наявність у позивача цивільної процесуальної дієздатності. Необхідність дослідження цієї умови зумовлено тим, що особливість її встановлення залежить від особи, яка звертається до суду першої інстанції. Дотримання цієї умови разом з іншими умовами реалізації права на позов у процесуальному значенні зобов'яже суд відкрити провадження у цивільній справі своєю ухвалою.

Стан опрацювання. Цивільна процесуальна дієздатність, будучи елементом цивільної процесуальної правосуб'єктності, була предметом вивчення багатьох науковців у сфері цивільного процесу: С.С. Бичкова, С.В. Васильєв, К.В. Гусаров, Д.В. Іванчулинець, В.В. Комаров, Д.Д. Лупспеник, П.Ф. Немеш, В.П. Феннич, С.Я. Фурса, М.Й. Штефан тощо. Проте, не всі теоретичні та практичні аспекти цивільної процесуальної дієздатності як умови реалізації права на позов у процесуальному значенні отримали своє однозначне вирішення.

Мета статті полягає у визначенні сутності цивільної процесуальної дієздатності позивача та встановлення її наявності як умови реалізації права на позов у цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. Позивач – це особа, від імені та в інтересах якої відкривається позовне провадження. Позивач може особисто реалізувати право на позов або за допомогою судових представників. Проте, в будь-якому разі він повинен володіти цивільною процесуальною дієздатністю, оскільки, якщо від його імені буде діяти адвокат, останній має бути уповноважений на ведення цивільної справи в інтересах позивача. Уповноваження передбачає наявність у довірителя дієздатності.

В одному випадку відсутність цивільної процесуальної дієздатності не буде свідчити про недотримання встановленого порядку реалізації права на позов у цивільному процесі: якщо від імені позивача дане право реалізує законний представник. Законне представництво під час відкриття провадження в цивільній справі має місце в тому разі, коли в силу дії певних обставин позивач не в змозі самостійно вчиняти процесуальні дії (наприклад, подати позовну заяву до суду першої інстанції в силу свого малолітства).

Отже, наявність цивільної процесуальної дієздатності в позивача не виступає обов'язковою умовою реалізації права на позов. Її наявність вимагається тільки в тому разі, якщо позивач вирішив власними діями звернутися до суду або уповноважити на це свого представника.

Цивільна процесуальна дієздатність пози-

вача разом із його цивільною процесуальною правоздатністю утворюють цивільну процесуальну правосуб'єктність позивача. Вона виступає однією із передумов його вступу в цивільні процесуальні правовідносини. Цивільна процесуальна правосуб'єктність позивача, на думку К.В. Гусарова, «закріплює правовий стан суб'єктів цивільного процесуального права» [2, с. 58]. Але елементи цивільної процесуальної правосуб'єктності позивача слід розрізняти, бо їх відсутність породжує різноманітні процесуальні наслідки.

Згідно ст. 46 ЦПК України здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони (цивільна процесуальна правоздатність) мають усі фізичні і юридичні особи [3]. Важливо, але цивільна процесуальна правоздатність позивача пов'язується із його цивільною правоздатністю, де момент їх виникнення, зазвичай, співпадає (у фізичної особи цивільна правоздатність виникає у момент її народження, у юридичної – у момент її створення). Проте, відповідно до ч. 2 ст. 25 ЦК України «у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини» (зокрема, «спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути ... особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини» (ч. 1 ст. 1222 ЦК) [4]. Виходить, «якщо інтереси зачатої, але не народженої дитини будуть захищатися в суді за правилами цивільного судочинства, у такої особи цивільна процесуальна правоздатність виникає не у зв'язку з цивільною правоздатністю (остання, як чітко вказано в законі, виникає з народженням), а у зв'язку з необхідністю охороняти її інтереси» [5, с. 187-188]. Відсутність у позивача цивільної процесуальної правоздатності призводить до відмови у відкритті провадження у справі (п. 6 ч. 1 ст. 186 ЦПК).

Відповідно до ст. 47 ЦПК «здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи». Відсутність цивільної процесуальної дієздатності в позивача призводить до повернення позовної заяви (п. 1 ч. 4 ст. 185 ЦПК). Такий наслідок викликаний тим, що без цивільної процесуальної дієздатності він не може особисто набувати цивільні процесуальні права та обов'язки, здійснювати їх власними діями, а також нести відповідальність за неправильне їх здійснення. Отже, подібний процесуальний наслідок відсутності цивільної процесуальної дієздатності вимагає чіткого встановлення наявності в позивача цивільної процесуальної дієздатності для перевірки дотримання належного порядку реалізації ним права на позов.

Спосіб перевірки цивільної процесуальної дієздатності позивача залежить від його особи: фізична чи юридична. Якщо позивач виступає юридичною особою, його цивільна процесуальна дієздатність виникає одночасно із цивільною процесуальною правоздатністю. Тобто у момент створення організації в якості юридичної особи в неї одночасно виникає цивільна процесуальна правоздатність та цивільна процесуальна дієздатність. Юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації (ч. 4 ст. 87 ЦК). На момент її державної реєстрації їй присвоюється ідентифікаційний код в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (ЄДРПОУ) за умови створення на підставі національного законодавства (п. 2 ч. 2 ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань») [6]. Саме цей код в тексті позовної заяви позивачу-юридичній особі треба вказати (п. 2 ч. 3 ст. 175 ЦПК). На підставі ідентифікаційного коду в ЄДРПОУ відбувається пошук відомостей про юридичну особу в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (далі ЄДР) (п. 4 Порядку надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань) [7]. Даний код виступає одним із ідентифікаторів юридичних осіб (поряд із засновником, кінцевим бенефіціарним власником тощо), щодо яких суд може знайти інформацію в ЄДР. Суд, будучи державним органом, має право безплатного доступу до ЄДР через портал електронних сервісів (ч. 7 ст. 11 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань») [6]. Якщо за запитом суду надійде інформація, що указана юридична особа-позивач припинила свою діяльність, він повинен відмовити у відкритті провадження у справі. Важливо, але в рамках розвитку електронного судочинства в цивільному процесі України з 5 квітня 2023 року в кабінеті судді електронного суду можна робити запит до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань [8].

Щодо позивача-фізичної особи існує загальне правило, яке вказує на появу в нього цивільної процесуальної дієздатності та декілька спеціальних правил. Так, згідно загального правила, яке міститься в ч. 1 ст. 47 ЦПК, здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття. Повноліття фізична особа отримує у 18 років незалежно від статі (ч. 1 ст. 34 ЦК). ЦПК ніяким чином не передбачає вчинення судом перевірочних дій

щодо появи у позивача цивільної процесуальної дієздатності за загальним правилом, оскільки в якості реквізитів позовної заяви не передбачено вказувати вік особи. Але суддя має право безкоштовного доступу до даних Єдиного державного демографічного реєстру, де серед даних можна вияснити дату народження фізичної особи (п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус») [9]. З 27 березня 2023 р. суддя може отримати інформацію з Єдиного державного демографічного реєстру на свій запит у своєму Електронному кабінеті ЕСІТС [10].

Спеціальні випадки появи у позивача-фізичної особи цивільної процесуальної дієздатності пов'язані з її набуттям та можливістю її здійснення.

Набуття цивільної процесуальної дієздатності за ЦПК України пов'язано із двома юридичними фактами.

По-перше, «у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває цивільної процесуальної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу» (ч. 3 ст. 47 ЦПК). За сімейним законодавством України шлюбний вік для дівчат та хлопців передбачений на одному рівні: 18 років (ч. 1 ст. 22 СК України) [11]. Але можна укласти шлюб і раніше. Так, неповнолітнім особам з 16 років рішенням суду може бути надано право на шлюб (ч. 2 ст. 23 СК). Таке надання відбувається за правилами цивільного судочинства в порядку окремого провадження. У разі успішної реалізації цього права, з моменту реєстрації шлюбу в особи виникає цивільна процесуальна дієздатність. Така особа наділяється правом самостійно подавати будь-які позови до суду першої інстанції в порядку цивільного судочинства.

По-друге, «цивільної процесуальної дієздатності набуває також неповнолітня особа, якій у порядку, встановленому цим Кодексом, надано повну цивільну дієздатність» (ч. 3 ст. 47 ЦПК). Як бачимо, в обох випадках процесуальне законодавство вживає термін «набуття» цивільної процесуальної дієздатності, але дана термінологія не узгоджена з матеріальним законодавством, яке розмежовує «набуття» та «надання» повної цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 34, ч. 1–3 ст. 35 ЦК). Вважаємо, що в цьому випадку матеріальне законодавство є визначальним щодо процесуального, оскільки юридичні факти, які призводять до «надання» цивільного процесуального законодавства, викликають «набуття» та «надання» повної цивільної дієздатності, яка щодо цивільної процесуальної дієздатності є первинною. Адже у разі можливості самостійно реалізувати цивільні права та обов'язки, особа

наділяється можливістю їх самостійно захищати, а не навпаки.

Як вище було вказано, цивільна процесуальна дієздатність у неповнолітньої фізичної особи появляється, якщо їй надана повна цивільна дієздатність «у порядку, встановленому цим Кодексом». Отже, йдеться за ті випадки, які легалізуються за допомогою *цивільного судочинства* (курсив наш – Авт.) та фіксуються в судовому рішенні. Так, згідно ЦК України повна цивільна дієздатність надається неповнолітнім у трьох випадках: особа досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором; особа записана матір'ю або батьком дитини; особа досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (ч. 1, 3 ст. 35). Звертатися в порядку цивільного судочинства за правилами окремого провадження можна тільки в двох перших випадках, а щодо останнього – ні. Отже, якщо неповнолітня особа зареєстрована як підприємець і в неї виникла повна цивільна дієздатність, у неї не має цивільної процесуальної дієздатності, оскільки повна цивільна дієздатність в особи виникла не «у порядку, встановленому цим Кодексом». До тотожних наслідків призводить отримання повної цивільної дієздатності за першими двома випадками, але на підставі рішення органу опіки та піклування. Як зазначають П.Ф. Немеш та В.П. Феннич, якщо одне й те саме питання вирішено різними органами за різними порядками (адміністративним та судовим), це має визначальне значення для появи цивільної процесуальної дієздатності в позивача [5, с. 191-192]. Інші вчені вказують, що «в практиці вирішення справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності наявні ряд проблем, які слід вирішити. Зокрема, не визначеним залишається питання щодо правової природи відсутності згоди батьків чи інших законних представників особи при вирішенні відповідного питання органом опіки та піклування, а також щодо того, чи обов'язковим є подання заявником такого документа при поданні заяви про надання повної цивільної дієздатності до суду» [12]. Таким чином, перевіряється надання цивільної процесуальної дієздатності позивачу-фізичній особі при її неповнолітті свідцтвом про реєстрацію шлюбу або рішенням суду про надання повної цивільної дієздатності, яке набрало законної сили (тотожне за змістом рішення органу опіки та піклування не підходить).

Спеціальним випадком появи у позивача-фізичної особи цивільної процесуальної дієздатності є можливість її здійснення. Так, неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки

в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 47 ЦПК). Виходить, у разі вступу неповнолітньої особи або особи, дієздатність якої обмежена в матеріальні правовідносини самостійно, вони можуть самостійно захищати свої права та обов'язки, які випливають з таких відносин самостійно в суді в порядку цивільного судочинства, тобто у них наявна цивільна процесуальна дієздатність. З указаного правила можна зробити два важливі висновки: 1) законодавець не встановлює рамки щодо характеру матеріальних правовідносин для неповнолітньої особи чи фізичної особи, дієздатність якої обмежена, куди вони можуть вступати самостійно (так, це можуть бути цивільні, сімейні, житлові та інші матеріальні правовідносини); 2) вказані особи можуть і не захищати себе самостійно, а процесуальні дії в їх інтересах можуть вчиняти їхні законні представники. Зокрема, неповнолітній може самостійно подати позов про стягнення аліментів на своє утримання або від його імені це може зробити один із батьків. Ось чому, цивільна процесуальна дієздатність щодо вказаного спеціального випадку не передбачає усунення законних представників з цивільного судочинства. Мало того, якщо неповнолітній або фізична особа, дієздатність якої обмежена надумують самостійно звернутися з позовною заявою до суду, «суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена» (ч. 2 ст. 47 ЦПК). Це право суду, а не його обов'язок. Він повинен брати до уваги наскільки це буде відповідати інтересам такого позивача. Отже, роблячи висновок про наявність цивільної процесуальної дієздатності в останньому випадку, суддя повинен зважати на статус фізичної особи (неповнолітній або обмежений у дієздатності), її участь у матеріальних відносинах, наявність законодавчого дозволу на вступ в такі відносини самостійно без дозволу законних представників (наприклад, випадки неповної цивільної дієздатності фізичної особи, передбачені ч. 1 ст. 32 ЦК).

Висновки. Цивільна процесуальна дієздатність як умова реалізації права на позов у цивільному процесі забезпечує дотримання існуючого порядку звернення до суду таким чином, щоб особа, яка звернулася з позовною заявою до суду, мала змогу самостійно захистити свої права, свободи чи інтереси в суді. Як показує вищепоказаний матеріал, цивільна процесуальна дієздатність у багатьох випадках опирається на появу в особи-позивача цивільної дієздатності (щодо позивача-фізичної особи йдеться за повну цивільну дієздатність), але не тільки цей юридичний факт стає правовстановлюючим щодо цивільної процесуальної дієздатності. На жаль, але матеріальне законодавство з цивільним процесуальним сто-

совно набуття цивільної процесуальної дієздатності у позивача-фізичної особи залишається не узгодженим, містить у собі прогалини, які потребують свого нагального вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Особлива частина. Підручник. Книга 1. Ужгород: РІК-У, 2023. 524 с.
2. Гусаров К.В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема. *Проблеми законності : республ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2002. Вип. 55. С. 53–60.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.
5. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Загальна частина. Підручник. Ужгород: Вид-во РІК-У, 2020. 808 с.
6. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 31-32. Ст. 263.
7. Порядок надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Наказ Міністерства юстиції України від 05.05.2023 № 1692/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-23#n9>.
8. Суди отримали автоматичний доступ до Реєстру юридичних осіб та ФОП. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/266622-sudy-poluchili-avtomaticheskij-dostup-k-reestru-yuridicheskikh-lits-i-flp>.
9. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 51. Ст. 716.
10. Інформація про місце реєстрації фізичної особи стала доступною кожному судді на його запит в Електронному кабінеті ЄСІТС. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1400691/>.
11. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21-22. Ст. 135.
12. Ватрас В., Калаур І. Актуальні питання надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності в цивільному судочинстві. *Актуальні проблеми правознавства.* 2023. № 3 (35). С. 91–96.